

Alvydas Noreika

SOCIALINIO DETERMINIZMO PROBLEMA VYTAUTO KAVOLIO KULTŪROS SOCIOLOGIJOJE

Šiuolaikinės filosofijos skyrius
Lietuvos kultūros tyrimų institutas
Saltoniškių g. 58, LT-08105 Vilnius
El. paštas: alvydasn@gmail.com

Straipsnyje nagrinėjama Amerikos lietuvių sociologo Vytauto Kavolio pozicija socialinio kultūros sąlygotumo atžvilgiu. Siekiama išsiaiškinti, ar Kavolis yra griežtas socialinis deterministas. Teigiama, kad sociologas siekia atsiriboti nuo griežto determinizmo pripažindamas keturis dalykus – nevienareikšmį determinizmą, kūrėjo individualybės vaidmenį kultūros kūrimo procese, kultūrinių tradicijų bei kultūrinės veiklos organizacijos įtaką kūrybai ir grįžtamąjį kultūros poveikį socialinei tikrovei. Klausinama, ar Kavolio pozicijoje kultūros sąlygotumo klausimu nelieka jokios loginės vienareikšmio determinizmo galimybės. Be to, argumentuojama, kad Kavolis nėra ekonominis deterministas. Ekonominiai veiksniai jam yra vieni iš daugelio kultūros determinantų.

RAKTAŽODŽIAI: kultūros sociologija, socialinis determinizmas, kultūros determinantai, kultūros sąlygojimo mechanizmas.

Socialinį kultūros sąlygotumą nagrinėjantys tyrinėtojai, nepriklausomai nuo jų teorinio rafinuotumo, nuolat kritikuojami dėl socialinio determinizmo bei dėl tariamo ar tikro sociologinio redukcionizmo. Vienų kritikų netenkina prielaidos, kad socialinė tikrovė veikia kultūrą, pagrindimo laipsnis. Pasak jų, socialiniai tyrinėtojai tik postuluoja, o ne pagrindžia, o jei bando pagrįsti egzistuojant ryšį tarp kultūros

ir socialinės tikrovės, tai nepakankamai. Dažnai tokie kritikai apskritai linkę abejoti tokio ryšio buvimu, o tai reiškia ir pačia socialinių kultūros tyrimų galimybe. Kitiems užkliūva nurodomas kultūros sąlygotumo mastas. Šiuo atveju socialiniai tyrinėtojai kaltinami, esą jie pernelyg apriboja kūrėjo laisvę ir visą kūrybą daro pavaldžią socialinei tikrovei, ir taip supaprastintai aiškina pačią kultūrą.

Kaltinimo socialiniu determinizmu neišvengia ir Amerikos lietuvių sociologas Kavolis. Štai Paulius Subačius, reaguodamas į Kavolio atliktus Lietuvos kultūros tyrimus, rašo: „Galima spėti, kad Kavolio priimtinumas sovietinėje ir postsovietinėje Lietuvoje yra sąlygojamas pagrindinės jo kultūrologinių studijų paradigmos, kurią galima apibūdinti, siejant su sociologizacijos, materializmo ir pozityvizmo dimensijomis, nes dvasinių pastangų, „sąmoningumo“ raida, psichologiniai pokyčiai, kultūros epochos profesoriaus sąmonėje privalomai koreliuoja su ekonominiais bei atitinkamais politiniais pokyčiais (...)“ (Subačius 1992: 64-65). Šioje citatoje duodama suprasti, kad Kavolio pozicija kultūros sąlygotumo klausimu sutampa su ortodoksinio marksizmo pozicija. Kitaip sakant, jam priskiriamas griežtas ekonominis determinizmas. Tačiau kyla klausimas: kiek pagrįsta Kavolį laikyti griežtu deterministu? Ar tikrai kultūrą jis laiko izomorfišku socialinės tikrovės, ypač jos ekonominio aspekto, atspindžiu?

Kultūros sąlygojimo mechanizmas

Kavolis atvirai pripažįsta socialinę kultūros sąlygotumą, ir šis pripažinimas nelieka tik bendro pobūdžio teorine deklaracija. Mokslininkas siekia išsamiai paaiškinti kauzalinės sąveikos tarp kultūros ir socialinės tikrovės mechanizmą. Apibrėždamas, kaip socialinė tikrovė sąlygoja kultūrą, Kavolis derina sociologinį ir psichologinį požiūrį. Tarp socialinės tikrovės ir kultūros jis įterpia kūrėjo asmenybę. Socialinė tikrovė veikia kūrėjo asmenybę ir lemia patį kūrybos procesą bei jo rezultatus. Turėdamas mintyje vaizduojamojo meno stiliaus sąlygojimo procesą mokslininkas rašo: „Socialinės sąlygos ir institucionalizuotos kultūrinės orientacijos formuoja asmenybės organizacijos ir funkcionavimo būdus ir (...) konkrečiau tipo asmenybė vienas meninės išraiškos formas suvoks kaip labiau atitinkančias jos struktūrą, ar psichologiškai labiau derančias su ja, nei kitas (...)“ (Kavolis 1968: 192).

Iš pateiktos citatos plaukia kelios svarbios išvados apie kultūrą ir jos kūrimą. Pirma, pabrėžiamos emocinės visos kultūrinės kūrybos ištakos. Reikšmingiausias kūrybai asmenybės elementas yra ne kognityvinės, moralinės ar pasaulėžiūrinės, bet emocinės nuostatos. Būtent veikdama šias nuostatas socialinė tikrovė sąlygoja ir pačią kultūrą. Antra, simbolinės išraiškos priemonių, pavyzdžiui, meninės išraiškos

formų ar vaizdinių, pasirinkimas kūrybinio proceso metu nėra sąmoningas veiksmas. Veikiamas socialinės tikrovės kūrėjas pajunta sąmoninį potraukį tam tikrai išraiškos priemonei ir ją objektyvuoja meno kūrinyje. Tokiu būdu autorius vadovaujasi sociologizuota kūrybinio įkvėpimo samprata. Trečia, visi kultūros kūriniai, o ne tik, kaip tradiciškai manoma, menas, išreiškia tam tikras emocijas. Ši mintis primena ekspresyvinę meno teoriją, pagal kurią meninė kūryba – tai menininko individualios emocinės saviraiškos sritis. Tačiau vargu ar pagrįsta būtų teigti, kad Kavolis plėtoja visiškai analogišką pastarajai ekspresyvinę kultūros teoriją. Jis tvirtai laikosi pozicijos, kad kultūros kūriniai atspindi ne tik individualias psichologines kūrėjo savybes, bet ir savybes, kuriomis šis dalinasi kartu su kitais savo socialinės grupės nariais, ar *kolektyvinį emocionalumą*; psichologinį kūrėjo bendrumą su savo socialinės grupės nariais lemia tai, kad jis veikiamas tų pačių socialinių veiksmų kaip ir jie. Štai vaizduojamojo meno sociologijoje Kavolis teigia, kad individualias menininko asmenybės savybes išreiškia unikalios stiliaus ypatybės: „Iš principo, subtiliausi stiliaus niuansai iš viso negali būti sociologiškai paašškinti – čia turi padėti (jei gali) individualios asmenybės psichologija“ (Kavolis 1968: 200-201). Tuo tarpu kolektyvinio emocionalumo stilistinę raišką jis apriboja meno istorijoje nuolat pasikartojančiomis ir daugumai tam tikros epochos menininkų bendromis stiliaus savybėmis. Būtent jas mokslininkas paskelbia sociologinių meno tyrimų objektu: „Meno sociologija iš esmės nesidomi unikaliais meninės išraiškos aspektais, kad ir kokie jie svarbūs būtų identifikuojant istorinius stilius ir aiškinant jų reikšmę meninių tradicijų raidai. Tik tipiškos, pasikartojančios meno ir visuomenės savybės sudaro meno sociologijos objektą“ (Kavolis 1968: 7). Unikaliomis stiliaus ypatybėmis, jo įsitikinimu, privalo užsiimti menotyra.

Kultūros istorijoje gausu atvejų, kai kūrėjas nepriklauso tai socialinei grupei, kuri naudojasi jo kūriniais. Todėl tariant, kad socialinė grupė palankiai vertina tokius kultūros kūrinius, kurie išreiškia jos kolektyvinį emocionalumą, lieka neaišku, kokiais kanalais tas emocionalumas pasiekia tuos kūrinius. Šiuo atveju reikalinga universalesnė nei Kavolio suformuluotoji sociopsichologinio mechanizmo samprata, kuri apimtų tiek tuos atvejus, kai kūrėjas tiesiogiai dalyvauja tam tikros socialinės grupės kolektyviniame emocionalume, tiek tuos atvejus, kai tiesiogiai nedalyvauja. Tokia mechanizmo samprata galėtų būti išplėta Kavolio požiūrį papildant Edwardo B. Henningo idėjomis (Henning 1960). Henningas nurodo tris būdus, kaip tam tikra meną globojanti socialinė grupė (*patronai*) paskatina menininką kurti tokius kūrinius, kurie išreikštų jos kolektyvinį emocionalumą ir menines preferencijas: *susitarimą (stipulation)*, *patraukimą (attraction)* ir *atranką (selection)*. Pirmuoju atveju, menininkui tiksliai nurodoma, ką ir kaip jis turi atlikti. Nurodoma ne tik tema, bet ir bendrasis stilius bei konkrečios jo ypatybės. Antruoju,

menininkas palenkiamas savo pusėn „palankiu moraliniu ar intelektualiniu klimatu bei materialine parama“. Trečiuoju atveju, menininkams nenurodinėjama, bet atsirenkami tie jų kūriniai, kurie geriausiai atitinka patronų psichologines nuostatas bei estetinį skonį.

Kavolio svarstymai apie kultūrą kaip emocionalumo išraišką leidžia padaryti pirmąją išvadą apie jo santykį su griežtu socialiniu determinizmu. Kiek tai liečia kūrėjo individualybės vaidmenį kultūros kūrimo procese, autorius nėra griežtas deterministas. Griežtas deterministas, aiškindamas kultūrą, kūrėjo individualybei neteikia jokios reikšmės, ar geriausiu atveju ją ignoruoja. Kultūra jam tėra socialinės tikrovės ir/ar kūrėjo padėties joje projekcija. Štai *meno menui* reiškinių rusų marksistas Georgijus Plechanovas aiškina menininko susvetimėjimu su socialine tikrove. Jis rašo:

(...) Menininkų ir žmonių, gyvai susidomėjusių meno kūryba, polinkis į meną menui atsiranda beviltiškos jų nesantarvės su juos supančia visuomenine aplinka pagrindu. (...) Vadinamoji utilitarinė pažiūra į meną, tai yra polinkis teikti jo kūriniams nuosprendžio gyvenimo reiškiniams reikšmę ir visada jį lydįs džiaugsmingas pasirengimas dalyvauti visuomeniniuose mūšiuose, atsiranda ir sustiprėja ten, kur yra savitarpio sutarimas tarp žymios dalies visuomenės ir žmonių, kurie daugiau ar mažiau aktyviai domisi meno kūryba (kursyvas autoriaus – A. N. past.) (Plechanovas 1960: 262).

O Kavolis, teigdamas, kad kultūros kūriniai išreiškia ne tik kolektyvinį, bet ir individualų emocionalumą, pripažįsta kūrėjo individualybės vaidmenį kultūros kūrimo procese.

Toliau gilindamiesi į Kavolio poziciją kultūros sąlygotumo klausimu aptarsime jo požiūrį į tris dalykus – pagrindinį kultūros determinantą, kultūros sąlygotumo laipsnį ir grįžtamąjį jos poveikį socialinei tikrovei.

Kultūros determinantai

Kaip sprendžiama pagrindinio kultūros determinanto problema, bene ryškiausiai atsiskleidžia Kavolio vaizduojamojo meno stiliaus determinantų sampratoje, išdėstytoje monografijoje *Meninė išraiška – sociologinė analizė* (Kavolis 1968). Pastarojoje išskiriamos šios socialinės ir kultūrinės stiliaus sąlygos:

1. *ekonominiai veiksniai* (ekonomikos tipas (medžioklė-rinkimas, žemdirbystė, urbanistinė-komercinė ekonomika, industrinė gamyba), ekonomikos dinamiskumas, radikalūs ekonominiai pokyčiai (pavyzdžiui, prekybos padidėjimas ar ekonominė krizė), ekonominė visuomenės gerovė ir meno rinka);

2. *politiniai veiksniai* (politinių sistemų tipai (demokratija ir autokratija), sociopolitinės įtampos ir politiniai procesai, pavyzdžiui, valdžios koncentracija ar difuzija);
3. *bendruomenės struktūros veiksniai* (išorinė tarpusavio priklausomybė, vidinis sąryšingumas ir struktūrinis stabilumas);
4. *stratifikacijos sistemų veiksniai* (socialinė hierarchija ir socialinis mobilumas);
5. *socialinės klasės* (aristokratija, valstietija, vidurinioji klasė (buržuazija) ir darbininkija);
6. *vaidmenys* (instrumentiniai ir ekspresyviniai vaidmenys);
7. *socialinės evoliucijos procesai* (žmogaus viešpatavimo gamtoje stiprėjimas, socialinės struktūros diferenciacija, gyventojų skaičiaus didėjimas, populizmo augimas, meno auditorijos plėtimasis, tarpkultūrinių kontaktų stiprėjimas ir sociokultūrinės kaitos greitėjimas);
8. *religinė orientacija* (religijos afektyvumas ar autoritarizmas, pasaulio kaip visumos vaizdas);
9. *veiklos orientacija* (buvimo, tapimo ir veikimo orientacija);
10. *santykio orientacija* (individualistinė, sulyginanti ir linijinė orientacija);
11. *laiko orientacija* (praities, dabarties ir ateities orientacija);
12. *orientacija gamtos atžvilgiu* (pasidavimo gamtai, harmonijos su gamta ir viešpatavimo gamtai orientacija);
13. *orientacija žmogiškos prigimties atžvilgiu* (požiūris į žmogų, kaip iš prigimties blogą ar gerą, turintį savyje tiek gėrio, tiek ir blogio (mišrios prigimties) ar nesantį nei gerą, nei blogą (etiniu požiūriu neutralios prigimties), linkusį keistis ar nesikeisti).¹

Apibrėždamas jų tarpusavio santykius Kavolis užima griežtą antiredukcionistinę poziciją. Nė vienas determinantas neišskiriamas kaip pats svarbiausias ir jam nesubordinuojami visi kiti determinantai.

Loginis minėtų determinantų lygiavertiškumas nereiškia faktinės jų lygybės. Pagal Kavolį, jie skiriasi savo galia daryti poveikį stiliui. Autorius kelia uždavinį, atsižvelgiant į jų galią sąlygoti stilių, determinantus surikiuoti į tam tikrą hierarchinę tvarką. Šį uždavinį siūloma įgyvendinti atskaitos tašku pasirenkant kurį nors vieną iš daugelio stilių lemiančių veiksnių ir tiriant, kokia determinantų galios hierarchija susiklosto atskirais pasirinkto veiksnio vystymosi etapais. Tokiu atskaitos

¹ Vertybinės orientacijos prie stiliaus sąlygų priskiriamos vadovaujantis tokia socialinės tikrovės samprata, pagal kurią socialinės struktūros neįmanoma atskirti, nebent analitiškai, nuo kultūros, pastarąją suprantant kaip vertybinės orientacijas, institucionalizuotas socialinėje struktūroje bei internalizuotas individų asmenybėse. Vieni ryškiausių tokios sampratos plėtotojų – amerikiečių sociologai Talcottas Parsonsas ir Pitirimas A. Sorokinas.

tašku, mokslininko nuomone, gali būti ir ekonomikos tipas, kurį marksistinė meno sociologija laiko svarbiausia stilių lemiančia sąlyga. Jis rašo: „Pagrindinės socioekonominio vystymosi pakopos gali būti veiksminga pagrindine linija tokiam tyrimui, su sąlyga, kad nebus manoma, kad šio veiksnio įtaka visose socioekonominio vystymosi pakopose yra pagrindinė ar bent jau nesikeičiančios santykinės svarbos veikiant meninį stilių“ (Kavolis 1968: 195–196).

Mokslininko determinantų galios tyrimas yra ribotas. Paliečiamas tik klausimas, kokie veiksniai – socialiniai ar kultūriniai – stipriau lemia stilių. Sprendžiant šį klausimą pirmenybė teikiama kultūriniais veiksniais. Kavolis rašo:

Nors socialinės sąlygos tikrai lemia meninę išraišką bei prisideda prie kultūrinių orientacijų apibrėžimo, bet pasirodo, kad kai socialinės sąlygos ir kultūrinės orientacijos tarpusavyje nedera, pastarosios, greičiausiai, turi daugiau įtakos apsprendžiant meninės išraiškos formas. Kadangi kultūrinės orientacijos negali būti pilnai kildinamos iš socialinių sąlygų, jos atrodo esančios ne tik svarbesni *tiesiogiai veikiantys* veiksniai, bet ir, kol kas neišaiškintu mastu, reikšmingesni *pirminiai* veiksniai (Kavolis 1968: 194–195).

Štai aptardamas socialinės hierarchijos įtaką stiliui mokslininkas pripažįsta, kad didesnę įtaką stiliui daro ne pats socialinės stratifikacijos tipas, bet požiūris į ją: „Atrodo, kad lemiant stilių požiūris į socialinę stratifikaciją turi prioritetą prieš stratifikaciją kaip objektyvią tikrovę“ (Kavolis 1968: 55). Kaip pavyzdį, Kavolis nurodo abstraktųjį ekspresionizmą. Sprendžiant pagal stilistines ypatybes, abstraktusis ekspresionizmas turėtų būti atsiradęs beklasėje visuomenėje². Tačiau, pasak sociologo, „„beklasė visuomenė“, neabejotinai, labiau būdinga visuotiniam įsivaizdavimui, o ne materialiai Amerikos socialinės tvarkos tikrovei“ (Kavolis 1968: 54). Atsižvelgdamas į tai, kad tiek požiūrį į socialinę hierarchiją, tiek pačią socialinę hierarchiją išreiškia tos pačios stiliaus ypatybės, autorius teigia, kad stilius tik tada atspindi tikrąsias stratifikacijos sistemos ypatybes, kai visuomenės nariai pritaria egzistuojančiai socialinei tvarkai. Taip būna tik lėtų socialinių permainų metu. O greitų socialinių permainų metu stilius atspindės ne objektyvią socialinę tvarką, o visuomenės narių požiūrį į ją.

Antiredukcjonistinės pozicijos determinantų ryšių klausimu Kavolis laikosi per visą tolesnį savo kūrybos laikotarpį. Nei meninės išraiškos formų tobulumo tyrimuose, nei kultūrinėje psichologijoje, nei literatūros sociologijoje, nei civiliza-

² Hierarchinių visuomenių vaizduojamojo meno stiliai pasižymi trimis ypatybėmis. Pirmą, jie sudėtingi. Antra, meno kūrinuose formų kontūrai yra labai išryškinti. Trečia, šiems stiliams nebūdingas reguliarius elementų pasikartojimas bei simetriškumas. Nepanašūs elementai yra išdėstomi asimetriškai. O egalitarinių visuomenių vaizduojamojo meno stiliams būdingos priešingos savybės. Jie pasižymi paprastumu, reguliariu elementų pasikartojimu, simetriškumu ir nestiprių formų išryškiniu.

cijų analizėje, nei lituanistinėse studijose jis nesivadovauja jokia teorine schema, kurioje koks nors determinantas būtų išskirtas kaip pats svarbiausias ir nuo jo priklausytų visi kiti determinantai. Todėl jau dabar galima teigti, kad kaltinti Kavolį ekonominiu determinizmu nepagrįsta. Kad toks kaltinimas būtų pagrįstas, ekonominius veiksnius mokslininkas turėtų laikyti svarbiausiomis socialinėmis kultūros sąlygomis. O to kaip tik jis ir nedaro. Ekonominiai veiksniai Kavoliui yra vieni iš daugelio kultūros determinantų.

Analizuojant kultūrinės kūrybos sąlygotumą neapsiribojama tik struktūrinėmis socialinės tikrovės ypatybėmis bei institucionalizuotomis vertybinėmis orientacijomis. Tyrinėtojai taip pat siekia nustatyti, kokį poveikį naujų kultūros kūrinių atsiradimui daro kultūrinės (meninės, filosofinės, mokslinės) tradicijos, socialinė kultūrinės veiklos organizacija, įvairūs socialiniai dariniai (pvz., religinės bendruomenės ar politinės partijos) ir socialiniai bei kultūriniai judėjimai. Koks Kavolio požiūris į šiuos determinantus?

Kalbant apie Kavolio poziciją kultūrinių tradicijų, kultūrinės veiklos organizacijos, socialinių darinių bei judėjimų atžvilgiu būtina skirti teorinį ir praktinį lygmenį. Teoriniame lygmenyje mokslininkas jau nuo pat savarankiškos mokslinės veiklos pradžios pripažįsta, kad ir šie veiksniai turi įtakos kultūros kūrimui. Į stiliaus ir meninės tradicijos ryšį jis nurodo 1965 m. publikuotame straipsnyje „Vertybinė meninio stiliaus teorija“, kuriame aptaria vertybinių orientacijų poveikį meninių išraiškos priemonių pasirinkimui: „Galimas dalykas, kad spontanišką vertybinių orientacijų reiškimą meno stiliuje apribos (tai yra, primes tradicinę kalbą) meninės tradicijos, institucionalizuotos kultūroje, kuri gali atspindėti ankstesnį vertybinių orientacijų profilį. Atrodo, įmanoma, kad dėl šios ar kitų priežasčių įvairios kultūros gali teikti pirmenybę alternatyviems panašių vertybinių orientacijų reiškimu meniniame stiliuje būdams (...)“ (Kavolis 1965: 17). Ta pati mintis pakartojama ir po trijų metų pasirodžiusioje monografijoje *Meninė išraiška – sociologinė analizė*: „Konkrečią stiliaus konfigūraciją veikia ne tik didelis skaičius sąveikaujančių socialinių bei kultūrinių veiksnių, bet ir ne mažiau svariai už juos susidariusios meninės tradicijos (...)“ (Kavolis 1968: 200). Taip pat atvirai Kavolis sutinka ir su tuo, kad meno institucijos gali veikti kūrybą:

Paprastai analizuojami ryšiai [tarp sociokultūrinių veiksnių ir stiliaus savybių] mezgasi tam tikros institucinės struktūros, socialinės meno veiklos organizacijos, kontekste ir gali būti įvairiausiai būdais veikiami jos struktūrinių ypatybių. Tikėtina, kad meno publikos sudėties, meno rinkos veikimo ar politinių bei religinių institucijų suvartojamo meno kiekio pasikeitimas sukels meno stiliaus pasikeitimus, net jei bendrosios sociokultūrinės stilių veikiančios sąlygos (taip pat ir pačių menininkų estetiniai tikslai) ir nepasikeistų (Kavolis 1968: 6).

Svarstydamas apie galimybę nuspėti, koks stilius galėtų būti sukurtas tam tikrame sociokultūriniame kontekste, mokslininkas netiesiogiai pripažįsta ir filosofinės tradicijos bei socialinių organizacijų reikšmę stiliaus susiformavimui:

Meno stiliaus numatymo, žinant pagrindines sociokultūrinės sąlygas, problemą (...) komplikuoja estetinių teorijų poveikis meninei kūrybai. (...) Taip pat betarpišką sociokultūrinių sąlygų atsispindėjimą stiliuje gali sumažinti ar sustiprinti 1) ritualiniai reikalavimai, 2) politinės valdžios veiksmai, 3) socialinių išteklių paskyrimo meninei kūrybai modeliai ir 4) istoriškai kintančios menininko asmenybės savybės, pavyzdžiui, vieniems laikotarpiams būdingas jautrumas kitų lūkesčiams ar kitais laikotarpiais jaučiamas poreikis pabrėžti savo „asmeninį gaivalą“ (...) (Kavolis 1968: 201–202).

Laikui bėgant minėtų kultūros determinantų reikšmės įsisąmoninimas ne tik neišblėsta, bet, atvirkščiai, išauga. Ypač didelį dėmesį Kavolis skiria socialinei meninės veiklos organizacijai. Jis analizuoja šios organizacijos istorinę raidą bei jos poveikį meninės išraiškos formų tobulumui (Kavolis 1969, 1971, 1979) ir pateikia meninės veiklos organizacijų, ar *meninių kultūrų*, tipologiją (Kavolis 1974: 106–109).

Praktiniame lygmenyje Kavolio santykis su tuo, ką pripažįsta teoriškai, nevienodas. Vaizduojamojo meno stiliaus ir turinio analizėje bei literatūros sociologijai skirtose studijose *Literatūra ir modernizacijos dialektika* (Kavolis 1973) kultūrinės tradicijos, meninės veiklos organizacija, socialiniai dariniai ir judėjimai ignoruojami. O meninės išraiškos formų tobulumo analizėje, kultūrinėje psichologijoje, civilizacijų analizėje, lituanistinėse studijose ir literatūros sociologijos darbuose, paskelbtuose 1988–1992 m., į juos atsižvelgiama, nors nekompleksiškai ir nevienodu mastu. Atsisakymą tiriant meną nagrinėti ir kultūrinių tradicijų, meninės veiklos organizacijos, socialinių darinių bei judėjimų poveikį Kavolis grindžia tuo, kad pastarieji yra antraeiliai (savo galia veikti meninę kūrybą) veiksniai. Jis rašo: „Vargu ar socialinė meninės veiklos organizacija gali būti traktuojama kaip pagrindinis sociologinis stiliaus veiksnys ir dėl to nebus sistemiškai analizuojama šiame tyrime“ (*Meninė išraiška – sociologinė analizė – A. N. past.*) (Kavolis 1968: 7). Nors kituose tyrimų laukuose autoriaus požiūris į jų statusą pasikeičia.

Tai, kas pasakyta apie Kavolio poziciją kultūrinių tradicijų, kultūrinės veiklos organizacijos, socialinių darinių bei judėjimų atžvilgiu, leidžia daryti antrą dalinę išvadą apie autoriaus santykį su griežtu socialiniu determinizmu. Pripažindamas kultūrinių tradicijų ir kultūrinės veiklos organizacijos poveikį kūrybai Kavolis aiškiai atsiriboja nuo griežto determinizmo, kuris šiuos veiksnius atmeta kaip nereikšmingus.

Nevienareikšmio determinizmo peripetijos ir grįžtamasis kultūros poveikis socialinei tikrovei

Aptarus požiūrį į pagrindinį kultūros determinantą galima imtis klausimo, kaip Kavolis vertina socialinės tikrovės poveikio kultūrai apibrėžtumo laipsnį. Atsakymas leis išsiaiškinti, kokio tipo socialiniu deterministu jis save laiko: vienareikšmiu ar nevienareikšmiu.

Sociologo požiūris į kultūros sąlygotumo laipsnį grindžiamas *nevienareikšmiu determinizmu*. Autoriaus įsitikinimu, socialiniai veiksniai bei institucionalizuotos vertybinės orientacijos kultūrinės kūrybos besąlygiškai nelemia. Kas bus sukurta, priklauso ir nuo kūrėjo. Jei koks nors socialinės tikrovės aspektas kūrėjui, kaip tam tikros socialinės grupės atstovui, pasirodys psichologiniu požiūriu priimtinas, jis lems vienas jo psichologines savybes bei jas kultūros kūrinyje įkūnijančias simbolines išraiškos priemones, o jei nepriimtinas – kitas savybes bei priemones. Pavyzdžiui, vaizduojamojo meno sociologijoje mokslininkas laikosi pozicijos, kad ekonominė revoliucija, kurios metu stipriai išauga žmogaus viešpatavimas gamtai, gali paskatinti geometrizuotą arba natūralistinį stilių. Geometrizuotas stilius atspindės emocinį menininko pritarimą vykstantiems ekonominiams pokyčiams, o natūralistinis stilius – nepritarimą.

Gilinantis į Kavolio nevienareikšmį determinizmą būtina atsižvelgti į jo vidinę diferenciaciją bei kaitą laike. Nevienareikšmis determinizmas nevienodai taikomas apibrėžiant psichologinio ir simbolinio kultūros aspektų sąlygotumo mastą; psichologinį aspektą sudaro kultūros kūriniuose išreikštas kolektyvinis emocionalumas, o simbolinį aspektą – pasirinktos kolektyviniam emocionalumui išreikšti priemonės. Psichologinio aspekto atveju užimama *dvireikšmio determinizmo* pozicija, kuri išlaikoma per visą mokslinės veiklos laikotarpį. Anot Kavolio, kiekvienas socialinis veiksnys gali sąlygoti tik dvi psichologines savybes – arba teigiamą, arba neigiamą to veiksnio atžvilgiu. Pavyzdžiui, psichologinės modernizacijos teorijoje teigiama, kad valdymo centralizavimo procesas gali paskatinti arba asmenybės centralizaciją (pritarimą procesui), arba decentralizaciją (nepritarimą) (Kavolis 1995a: 62–66). Autorius taria, kad socialinių veiksnių poveikis individų asmenybės yra universalus. Nepriklausomai nuo vietos ir laiko, asmenybės, veikiamos to paties veiksnio, išgyvens tokias pat emocijas. O štai simbolinio aspekto atveju pripažįstamas daug didesnis neapibrėžtumas. Daroma prielaida, kad kūrėjas, siekdamas išreikšti teigiamą ar neigiamą emocinę nuostatą kokio nors socialinio veiksnio atžvilgiu, gali pasirinkti daugiau nei vieną simbolinės išraiškos priemonę.

Kavolio požiūris į kūrėjo laisvės rinktis simbolinės išraiškos priemones mastą laikui bėgant pasikeičia. Palyginti su kitais tyrimų laukais, vaizduojamojo meno

sociologijoje pripažįstamas mažesnis socialinės tikrovės poveikio simboliniam meno aspektui neapibrėžtumas. Taria, kad kiekvienas veiksnyš lemia tam tikrą universaliai galiojančių meninės išraiškos formų ir vaizdinių rinkinį, iš kurio visų laikų ir visuomenių menininkai renkasi siekdami išreikšti pastarojo poveikį jų asmenybėms. Autorius atkreipia dėmesį, kad tokį rinkinį sudarančios formos ir vaizdiniai skiriasi savo įtaigumo laipsniu. Ši mintis visą savo jėgą įgauna meninės išraiškos formų analizėje. Joje apsiribojama tik dviem pačiomis įtaigiausiomis formomis. Pavyzdžiui, minėti geometrinis ir natūralistinis stiliai laikomi dviem įtaigiausiomis ekonominės revoliucijos nulemtomis meninės išraiškos formomis; pirmasis išreiškia pritarimą vykstančiai ekonominei revoliucijai, viešpatavimo gamtai jausmą, o antrasis – nepritarimą, gamtos jėgų baimę ar harmonijos su gamta poreikį.

Kultūrinėje psichologijoje, literatūros sociologijoje, civilizacijų analizėje ir li-tuanistinėse studijose atsisakoma minties, kad emocijos išreiškiamos tam tikromis universaliai galiojančiomis simbolinės išraiškos formomis ir vaizdiniais, ir pripa-žįstamas visiškas simbolinio kultūros aspekto sąlygojimo neapibrėžtumas. Tei-giama, kad neįmanoma iš anksto nuspėti, kokias simbolines priemones pasirinks konkretus kūrėjas, siekdamas išreikšti socialinės tikrovės poveikį jo asmenybei. Pirmą kartą toks požiūris į simbolinio kultūros aspekto sąlygotumą išdėstomas kultūrinėje psichologijoje:

Iš dalies į atskirai paimtą kultūros produktą galima žiūrėti kaip į seriją unikalių „pasi-rinkimų“ – nebūtinai sąmoningų – tarp socialinės aplinkos skatinamų psichologinių polinkių. Psychokultūriniai elementai, tarp kurių individas gali (ir, daugiau ar mažiau, privalo) rinktis, jam prieinami jo socialinėje aplinkoje; simbolinė konfiguracija, į kurią individas juos sumontuoja, kaip visa apimantis modelis priklauso jam pačiam, todėl ja negalima naudotis, norint atskleisti individo aplinkoje egzistuojančias psychokultūrinės ypatybes. Tam gali būti naudojami tik elementai – psychokultūrinė vaizduotės žaliava, – kurie įeina į konfiguraciją, tačiau ne jų „redagavimas“, kurį atlieka kūrybingas individas (ar grupė) (Kavolis 1995b: 98).

Kartu Kavolis atkreipia dėmesį, kad nors egzistuoja visiška kūrybinė laisvė, tačiau mažai tikėtina, kad tam tikroje socialinėje aplinkoje atsirastų nieko bendro tarpu-savyje neturintys kultūros kūriniai:

Galimybę pagaminti iš esmės skirtingus darinius (*assemblages*) iš prieinamų psycho-kultūrinių duomenų sumažina egzistuojančios formalizuotos kalbos, kuriomis būtina naudotis kuriant šiuos kūrinius, ir galios, kuria naudojamosi paremiant vienus simbo-linius modelius prieš esamus ar potencialius jų varžovus, nelygybė, taip pat ir skirtingas įvairių modelių „patrauklumas rinkoje“ („*saleability*“). Patrauklumas rinkoje apima tradicijos ir mados palankumą, taip pat atsižvelgiama, kad modelis būtų materialiai bei psichologiškai naudingas ir kitiems, o ne tik jo kūrėjui (Kavolis 1995b: 99).

Ar visiško socialinės tikrovės poveikio simboliniam kultūros aspektui nepibrėžtumo pripažinimas nereiškia išėjimo už determinizmo ribų? Iš tikrųjų kūrybos neprognozuojamumo idėja yra kertinė indeterminizmo nuostata. Tačiau ir šiuo atveju Kavolis visiškai nenusisuka nuo determinizmo. Nors atsisako minties apie kūrybos prognozuojamumą, tačiau išsaugo pačią priežastinio ryšio idėją. Ją išlaiko tardamas, kad kūrėjo vaizduotė pradeda veikti („pajuntamas pašamoninis potraukis tam tikrai simbolinės išraiškos formai ar vaizdiniui“) ne pati savaime, bet „užvedama“ socialinės tikrovės.

Galima kelti klausimą, ar Kavolio nevienareikšmio determinizmo pozicijoje nelieka jokios loginės vienareikšmio determinizmo galimybės? Pats savaime dvi-reikšmis determinizmas nėra nesuderinamas su vienareikšmiu determinizmu. Jų suderinimo galimybė atsiveria iškelus klausimą apie individų ir jų grupių santykio su socialine tikrove, kuris įkūnijamas kultūros kūriniuose, sąlygotumą: nuo ko priklauso, kad vienais atvejais tam tikri socialinės tikrovės aspektai emociškai palankiai vertinami, o kitais jie pasirodo emociškai atstumiantys? Paprastai, atsakant į šį klausimą, kultūros sociologijoje nurodoma į individo ar socialinės grupės užimamą vietą socialinėje struktūroje. Taria, kad užimama vieta paaiškina, koks santykis, teigiamas ar neigiamas, susiklosto su socialine tikrove. Jei užimantis tam tikrą vietą kokį nors tikrovės aspektą suvoks kaip naudingą sau, jam pritaris ir, atvirkščiai, jei pasirodys nenaudingas, nepritars.

Vietos konstrukto reikšmę aiškinant socialinį kultūros sąlygotumą viename iš savo tekstų pripažįsta ir pats autorius. Straipsnyje „Dialektinė psichologinės modernizacijos teorija“ jis iškelia idėją, kad individai emociškai priims ar atmes modernizacijos procesus priklausomai nuo savo padėties socialinėje struktūroje. Vietos konstrukto reikšmė pripažįstama nurodant, kokios socialinės grupės bus palankios modernizacijai ir kokios ne:

Galima hipotetiškai teigti, kad tokioje situacijoje, kai socialinės modernizacijos rezultatai pasirodo greitai ir yra ekstremalus, modernistiniai psichologiniai atsakai bus „priimtinesni“ tokiems asmenims, kurie iš šių tendencijų tikisi sulaukti vis daugiau ekonominės, politinės, statusą užtikrinančios ar emocinės naudos, arba tiems, kurie bijo, kad šios tendencijos gali atimti jų dabartinę gerovę. Priešingai, antimodernistinę reakciją labiau linksta pasirinkti tie, kurie arba yra paveldėję modernizacijos suteiktą naudą ir toliau laiko ją savaime suprantamu dalyku (ir dėl to psichologiškai ją „nuvertina“), arba tie, kurie jaučia, kad nesugeba gauti naudos iš modernizacijos (arba iš kai kurių jos procesų). Į pastarąją grupę gali įeiti tiek bejėgiškiausi, tiek turintys intuityvią vaizduotę – tie, kurie turi būti labiausiai įsisąmoninę žmogaus pasitenkinimo, kurį gali pasiūlyti bet kokia socialinės kaitos tendencija, ribas. (...) Šiek tiek supaprastinant galima teigti, kad individai, kurie save suvokia kaip žengiančius aukštyn arba

žemyn socialinėmis pakopomis, turėtų dažniau būti „modernistai“, o individai, kurie save suvokia kaip socialiai stipriai įsitvirtinusių (pasiturinčiųjų vaikai) arba beviltiškai atstumtuosius (*liumpenproletariatas*), persekiojamos rasinės mažumos ir, gana didele dalimi, moterys, turėtų dažniau tapti antimodernistai (Kavolis 1995b: 100–101).

Deja, teorinės vietos konstrukto implikacijos lieka neapmąstytos, o sociologo pozicija kultūros sąlygojimo apibrėžtumo klausimu nė kiek nepasikeitusi. Tai aiškiai matyti 1996 m. skaitytame paskaitų cikle kai mokslininkas apibrėžė savo santykį su amerikiečių antropologu Johnu L. Fischeriu, kaltintu dėl vienareikšmio determinizmo:

Kuris iš mano straipsnių – apie dailę ir jos politinius kontekstus ar apie literatūrą ir modernizacijos dialektiką – artimesnis sociologiniam variantui, pagal kurį visuomenė įspraudžia save į dailės arba šiaip kultūrinį tekstą? Be abejo, pirmasis, 1968 metų. Bet vis dėlto tame straipsnyje mąstoma skirtingai nuo Fischerio tuo, kad santykis tarp socialinės aplinkos ir dailės stiliaus mano studijoje nėra griežtai deterministinis, veikiau dualistinis. Santykis tarp visuomenės ir kultūros šiuo atveju aiškinamas kaip dviejų galimybių rinkinys: kūrybinga vaizduotė turi galimybę sakyti „taip“ arba „ne“ socialinei aplinkai. Sakydama „taip“, ji imituoja tai, kas jau yra aplink ją, ir savin priima aplinkos savybes, projektuoja jas į savo dailės kūrinius. (...) Bet tai ne viskas. Dailininkas gali nesutikti su savo aplinka ir sakyti „ne“ tam, kas jau egzistuoja jo politiniame kontekste. Tada kūrėjas sieks išreikšti tai, ko aplinkoje labiausiai trūksta (Kavolis 1996: 66–67).

Vietos konstruktas implikuoja, kad dvireikšmis determinizmas yra ne daugiareikšmio, bet vienareikšmio determinizmo atmaina. Mat individo užimama vieta socialinėje struktūroje griežtai sąlygoja socialinių veiksnių poveikį jo asmenybei. Remiantis šia implikacija galima teigti, kad dvireikšmis determinizmas, kurio Kavolis laikosi vaizduojamojo meno sociologijoje bei kituose tyrimų laukuose psichologinio kultūros aspekto atžvilgiu, iš tikrųjų yra ne daugiareikšmio, kaip kad mano pats mokslininkas, bet vienareikšmio determinizmo porūšis. Prie nevienareikšmio determinizmo galima priskirti tik Kavolio poziciją dėl simbolinio kultūros aspekto sąlygotumo.

Nuo griežto socialinio determinizmo Kavolis siekia atsiriboti ne tik pabrėždamas nevienareikšmį kultūros sąlygotumą, bet ir pripažindamas grįžtamąjį kultūros poveikį socialinei tikrovei. Pavyzdžiui, sociologinėje stiliaus analizėje mokslininkas rašo: „Galimas dalykas, kad meno stilius veikia nuostatas ne tik sustiprindamas egzistuojančias ar besiformuojančias vaizduotės dispozicijas, bet ir paskatindamas emociškai įsitraukusiuose meno vartotojuose papildomą laikiną vaizduotės veiklą, kuri, jei tuojau pat nenutrūksta, links sukurti psichologiškai adekvačius kultūrinių orientacijų ir veiksmų preferencijų tipus“ (Kavolis 1968:

196). Šiuo atveju reikėtų nagrinėti kultūrinio determinizmo klausimą, tačiau tai būtų jau kito straipsnio tema.

Išvados

Atsakant į klausimą, kiek pagrįsta Kavolį laikyti griežtu socialiniu deterministu, galima teigti, kad nepagrįsta. Nuo griežto socialinio determinizmo autorius siekia atsiriboti pripažindamas *nevienareikšmį determinizmą*, varijuojantį nuo dvireikšmio ir iki visiškai neapibrėžto determinizmo, *kūrėjo individualybės vaidmenį kultūros kūrimo procese, kultūrinių tradicijų ir kultūrinės veiklos organizacijos* įtaką kūrybai bei *grįžtamąjį kultūros poveikį socialinei tikrovei*. Ekonominių veiksmų mokslininkas nesureikšmina (jie yra vieni iš daugelio kultūros determinantų), todėl nepagrįsta jį laikyti ekonominiu deterministu, kad ir negriežtu.

Nevienareikšmio determinizmo atveju klausama, ar Kavolio pozicijoje kultūros sąlygotumo klausimu nelieka jokios loginės vienareikšmio determinizmo galimybės. Teigiama, kad Kavolio *dvireikšmis determinizmas*, kurio jis laikosi apibrėždamas psichologinio kultūros aspekto (kultūros kūriniuose objektyvuoto socialinės grupės emocionalumo) sąlygotumo mastą, iš tikrųjų yra ne daugiareikšmio, kaip kad mano pats mokslininkas, bet vienareikšmio determinizmo porūšis. Prie nevienareikšmio determinizmo galima priskirti tik poziciją dėl simbolinio kultūros aspekto sąlygotumo, pagal kurią simbolinės išraiškos priemonių pasirinkimo kūrybos proceso metu socialiniai veiksniai vienareikšmiškai nenulemia. Vis dėlto, nepaisant visų nevienareikšmio determinizmo peripetijų, Kavolio bendroji pozicija dėl socialinio kultūros sąlygotumo išlieka nepakitusi. Atsižvelgiant į tai, kad pripažįsta ne tik didesnę ar mažesnę simbolinio kultūros aspekto sąlygojimo neapibrėžtumą, bet ir kūrėjo individualybę, kultūrinių tradicijų ir kultūrinės veiklos organizacijos įtaką kūrybai bei kultūros galią veikti socialinę tikrovę, jį galima traktuoti kaip negriežtą socialinį deterministą.

Gauta 2011 09 15
Priimta 2011 09 25

Literatūra

- Henning, B. E. 1960. „Patronage and Style in the Arts: A Suggestion Concerning their Relations“. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, no. 18 (4), p. 464–471.
- Kavolis, V. 1965. „The Value-Orientations Theory of Artistic Style“. *Anthropological Quarterly*, no. 38 (1), p. 1–19.
- Kavolis, V. 1968. *Artistic Expression – A Sociological Analysis*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Kavolis, V. 1969. „Social Evolution. The Organization of the Artistic Enterprise And Creativity“. *ARIS*, no. 2, p. 1–8.

- Kavolis, V. 1971. „Social Conditions of Artistic Creativity: an Analytical Scheme“. *The Western Canadian Journal of Anthropology*, no. 2 (3), p. 90–102.
- Kavolis, V. 1973. „Literature and the Dialectics of Modernization“, in *Literary Criticism and Sociology*. Ed. by Joseph P. Strelka. University Park, London: The Pennsylvania State University Press, p. 89–106.
- Kavolis, V. 1974. „Arts, Social and Economic Aspects of Arts“, in *The Encyclopedia Britanica*, Vol. 2, 15th edition, p. 102–122. (Vertimas į lietuvių k.: Kavolis, V. 2007. „Meno sociologija. Socialiniai ir ekonominiai menų aspektai. I“. *Baltos lankos*, nr. 27, p. 152–198; Kavolis, V. 2008. „Meno sociologija. Socialiniai ir ekonominiai menų aspektai. II“. *Baltos lankos*, nr. 28, p. 137–170).
- Kavolis, V. 1979. „Social Evolution of the Artistic Enterprise“. *Research in Sociology of Knowledge, Sciences and Art*, no. 2, p. 155–183.
- Kavolis, V. 1995a. „Psichokultūriniai atsakai į modernizaciją“, in Kavolis, V. *Kultūrinė psichologija*. Vertė R. Naujokaitis. Vilnius: Baltos lankos, p. 49–96.
- Kavolis, V. 1995b. „Dialektinė psichologinės modernizacijos teorija“, in Kavolis, V. *Kultūrinė psichologija*. Vertė R. Naujokaitis. Vilnius: Baltos lankos, p. 97–108.
- Kavolis, V. 1996. *Kultūros dirbtuvė*. Vilnius: Baltos lankos.
- Plechanovas, G. V. 1960. „Menas ir visuomenės gyvenimas“, in Plechanovas, G. V. *Literatūra ir estetika*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, p. 247–332.
- Subačius, P. 1992. „Įžvalgos ir konstrukcijos“. *Naujasis Židinys*, nr. 5, p. 64–65.

Alvydas Noreika

THE PROBLEM OF SOCIAL DETERMINISM IN VYTAUTAS KAVOLIS' SOCIOLOGY OF CULTURE

Summary

The article deals with the position of the Lithuanian-American sociologist Vytautas Kavolis on social determination of culture. It aims to ascertain whether Kavolis is a strict social determinist. It is argued that he dissociates himself from strict social determinism in four-fold way. Firstly, according to Kavolis, the impact of social reality on culture is not strictly defined. Secondly, the culture creation reflects not only the social structure, but also the individuality of its creator. Thirdly, cultural traditions and social organization of cultural activities influence the creation of culture. Fourthly, there is an inverse impact of culture on social reality. The question is raised whether there is any logical possibility of a strict determinism in Kavolis' position on social determination of culture. It is also argued that Kavolis is not a proponent of economical determinism. According to him, the economical factors are important determinants of culture, but there are some other significant determinants.

KEYWORDS: sociology of culture, social determinism, determinants of culture, mechanism of determination of culture.